

هنرهای صنایع خراسان بزرگ

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Vol.1, No.4, Winter 2024

۴۳-۶۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵

مطالعه مقایسه‌ای تزیینات رباط شرف، رباط ماهی، مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز در گستره کالبدی

➤ **علی آدینه:** دانشجوی دکتری مرمت و احیای ابنیه تاریخی دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، ایران

➤ **نیما ولی بیگ:** استادیار گروه مرمت ابنیه دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، ایران

Abstract

Physical range is an arena for categorizing the decorative properties used in the Ribat Mahi and Sharaf attributed to the Seljuk period and the tomb of Arsalan Jazeb and the desire of the Ghaznavid period, which reveals their similarities and differences. The location of the works in the important communication paths illustrates the influence of the Seljuk decorative motifs from Ghaznavi. The analysis of the aspects of differentiation and subscription is one of the special features of Ribat Mahi, tomb of Arsalan Jazeb, Ayaz and Ribat Sharaf. The attributes of the decorations of and their location showed the points of differentiation and their subscription. The research was conducted using historical and comparative method and data collection was done via field observations, library studies, and internet searches. The findings showed that the construction of Ribat Sharaf and Ribat Mahi, which is attributed to Seljuk, was influenced by decorative features attributed to the Ghaznavi period. In this comparison, Arsalan Jazeb's tomb exhibited more differences in terms of the type of decorating. As was observed, the only work is a painting and a knot painted under the plasterboard of wall similar only in terms of layout. the findings indicated that, to the two buildings, Ribat Sharaf and Ribat Mahi, which are attributed to seljuk era have been under the influence of the decoration patterns attributed to Ghaznavi era., At the end, it should be noted that the current review was based on existing evidence and because of the destruction of some of the decorations, one cannot fully judge and conclude.

Keywords: Brick decoration, Gypsum decoration, Ribat Sharaf, Ribat Mahi, tomb of Arsalan Jazeb, Ayaz Minaret.

چکیده

گستره کالبدی، عرصه‌ای است برای دسته‌بندی ویژگی‌های تزیینی به‌کار رفته در رباط‌های ماهی و شرف منسوب به دوره سلجوقی و مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز منسوب به دوره غزنوی که شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها را آشکار می‌سازد. موقعیت قرارگیری آثار مذکور در مسیرهای مهم ارتباطی، تأثیرپذیری نقوش تزیینی سلجوقی از غزنوی را نشان می‌دهد. هدف این مقاله، تحلیل وجوه افتراق، اشتراک و ویژگی‌های خاص تزیینات رباط ماهی، مقبره ارسلان جاذب، میل ایاز و رباط شرف می‌باشد و پرسش اصلی بر این قرار دارد که ویژگی‌آرایه‌ها در تزیینات آثار مذکور چیست و مکان قرارگیری و نقاط افتراق و اشتراک آن‌ها چه می‌باشد؟ این پژوهش برای اولین بار روش مطالعه مقایسه‌ای را در گستره کالبدی برای بحث تزیینات آثار مورد بحث در دوره غزنوی و سلجوقی خراسان در محدوده تاریخی سنگ‌بست تا سرخس مورد استفاده قرار داده است. جهت انجام پژوهش از روش تاریخی و مقایسه بهره برده شده و جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از مشاهدات میدانی، مطالعات کتابخانه‌ای و جستجوهای اینترنتی صورت گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بنای رباط شرف و رباط ماهی که منسوب به دوره سلجوقی قلمداد می‌گردد؛ تحت تأثیر آرایه‌های منسوب به دوره غزنوی بوده است. در مجموع با توجه به زمان ساخت رباط شرف که متأخرترین اثر این بررسی است، استفاده از تزیینات متعدد بررسی شده در ۳ اثر دیگر مشهود می‌باشد و به‌گونه‌ای مجموع تجارب به‌کارگیری تزیینات را نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: تزیینات آجری، تزیینات گچی، رباط شرف، رباط ماهی، مقبره ارسلان جاذب، میل ایاز

مقدمه

تداوم تزئینات گچی ساسانی در دوره‌های پس از آن، از جمله دوره غزنویان و سلجوقیان با توجه به آثار باقی‌مانده و مطالعات انجام شده، امری مستند است. با وجود اینکه استفاده از خشت به‌عنوان یکی از مصالح غالب، چند قرن پیش از غزنویان رواج داشته و این در حالی است که آثار ساسانی، بیش از بقایای معماری غزنوی به دست ما رسیده است. در تخریب آثار غزنویان که در تاریخ معماری ایران همچون معما می‌باشد، با دلایلی چون غیراصولی بودن سبک ساختمان‌سازی برشمرده شده است. همچنین طرح این احتمال که جانشینان بلافصل غزنویان، یعنی سلجوقیان، آثار دشمنان خود را از میان بردند و شاید هم در این بناها تصرف کردند و مهر معماری سلجوقی را بر آن‌ها زدند (قیومی بیدهدی، ۱۳۹۰، ۱۹۹). با توجه به عوامل مذکور، انقراض معماری این دوره را می‌توان تماماً ناشی از تحولات عصر سلجوقی دانست. تزئینات آجرکاری و گچ‌کاری دوره غزنوی و سلجوقی بسیار مشابه و متنوع بوده که آثار متعدد باقی‌مانده چون تزئینات مقبره ارسلان جاذب، رباط ماهی و رباط شرف مهر تأییدی بر آن است. جهت تفکیک دوره‌های مطالعه می‌توان گفت از معدود آثار باقی‌مانده در ایران که متعلق به دوره غزنوی بوده و اطلاعات ارزشمندی از این دوره عرضه می‌نماید؛ مقبره ارسلان جاذب و مناره ایاز و در برخی منابع رباط ماهی (کاخکی و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۹۵) ذکر شده است. جزئیات تزئینی این آثار که بیانگر غنای آن در عصر غزنوی است به‌طور جالب توجه کامل‌تر و باظرافت بیشتر در طرح و نقش در دوره سلجوقی مشاهده می‌شود. بنای رباط شرف به‌عنوان اثری از دوره سلجوقی نمونه‌ای است که تلفیق، تکامل و ظرافت بیشتر عصر سلجوقی نسبت به غزنوی را ارائه می‌نماید. پژوهش حاضر باهدف تطبیق تزئینات موجود باقی‌مانده در رباط شرف و رباط ماهی از طریق مطالعه شباهت و تفاوت نوع تزئینات، ابعاد و اندازه‌ها و موقعیت قرارگیری و الگوهای تطبیق‌پذیر با آثار غزنوی انجام شده است. ضرورت تحقیق حاضر با توجه به کمبود تعداد آثار باقی‌مانده و علاوه بر آن از بین رفتن تزئینات با گذر زمان، دوچندان می‌شود. سند این ادعا تصاویر ارائه شده از رباط ماهی طی سال‌های متعدد است که نشان از تخریب و زوال

باورنکردنی بخش‌هایی از تزئینات سردر ورودی اثر طی دهه‌های اخیر دارد. لازم به ذکر است که تزئینات این ابنیه در گستره کالبدی باهدف دسته‌بندی ویژگی‌های آن تاکنون مورد مذاقه قرار نگرفته است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های ارزنده‌ای درباره هنر دوره غزنوی و سلجوقی و آرایه‌های تزئینی مورد استفاده در معماری ایران انجام شده است؛ پژوهش‌هایی در قالب بررسی معماری، گچ‌کاری، آجرکاری و کاشی‌کاری. اما پژوهشی به‌طور خاص منحصرأ در مورد تزئینات بناهای مورد بحث صورت نگرفته است. در زمینه هنر غزنوی، احمد صالحی‌کاخکی و بهاره تقوی نژاد در مقاله‌ای تحت عنوان پژوهشی بر تزئینات معماری دوره غزنوی، تزئینات، طرح‌ها و نقش‌های موجود در این دوران را به‌طور کلی شرح داده‌اند. علاوه بر آن هیئت‌های باستان‌شناسی فرانسوی و ایتالیایی و پژوهشگرانی همچون سوردل تومین (۱۹۷۹/۱۹۷۱) الگ گرابار (۱۳۸۷) ریچارد اتینگهاوزن (۱۳۷۸) و شیلا بلر وجاناتان بلوم (۱۳۸۹) پژوهش‌هایی در خصوص کتیبه‌خوانی و معرفی تزئینات و نقوش ارائه داده‌اند. نظریه‌هایی درباره منابع الهام هنر غزنوی و فنون و تکنیک‌های ساخت توسط این افراد ارائه شده که گاه اختلاف‌هایی نیز در آن‌ها وجود دارد. در مورد مقبره ارسلان جاذب به‌طور خاص احمد صالحی‌کاخکی و نجمه موسی‌تبار در دو مقاله به تشریح کامل اثر می‌پردازند. با این وجود هنوز هم آرایه‌های متنوع آثار غزنوی نیاز به مطالعه فراوانی دارند. در زمینه هنر سلجوقی نیز به‌صورت کلی و عمومی کتب و مقالاتی منتشر شده که از جمله آن‌ها کتاب هنر سلجوقی مارگریتا کاتلی و لویی هامبی ویژگی‌های هنر عصر سلجوقی را معرفی کرده است. غلامعلی حاتم در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی به مطالعه تزئینات وابسته به معماری این دوره می‌پردازد. در زمینه هنر تزئینی به‌ویژه گچبری در معماری ایران حسین زمرشیدی (۱۳۹۲) نقش‌مایه‌های دوره‌های مختلف از جمله دوره سلجوقی را از نظر هندسه و انواع خط و نگاره مورد بررسی قرار می‌دهد. امیر فرید (۱۳۹۳) اکبر شریفی‌نیا و مجید ساریخانی (۱۳۹۵) نقش‌مایه‌های تزئینی گچبری آثاری از قرن ششم هجری را ریشه‌یابی کرده‌اند. در مورد رباط شرف هم

شبهات آثار این دوره به دوران ساسانیان دور از انتظار خواهد بود. از جمله ویژگی‌های شناخته شده در معماری و تزیینات وابسته به آن در دوره غزنوی؛ ایجاد گچبری‌های رنگی، خط اندازی و نقش‌اندازی عمیق روی گچ و پر کردن فضای افریز بنا با کتیبه‌های کوفی آجری و عمیقاً تراش خورده است (اتینگهاوزن و بمباچی، ۱۳۷۶: ۸۳-۸۰؛ پوپ، ۱۳۸۷: ۱۱۹۶). با توجه به مطالعات کنونی شاید بتوان گفت آثار باقی‌مانده منسوب به این دوره در ایران مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز و شاید حتی رباط ماهی باشد.

مجموعه ارسلان جاذب در سنگ‌بست

سنگ‌بست به لحاظ موقعیت جغرافیایی خاص خود از نقاط بسیار مهم در خراسان قدیم به‌شمار می‌آید. در این منطقه تأسیسات معماری مهمی چون؛ مناره، کاروانسرا و مقبره‌ای منسوب به ارسلان جاذب که در دوره غزنویان در خراسان ساخته شد، از اعتبار ویژه‌ای برخوردار است. این مکان در دوره رونق خود^۱ در عهد غزنویان در سده سوم و چهارم مورد توجه ارسلان جاذب سپهدار توس بر سر راه ارتباطی فریمان و نیشابور به سرخس و در سمت شرقی مجموعه یک محوطه وسیع (تصویر ۱) قرار گرفته است. بر اساس متون تاریخی رباط یا کاروانسرای سنگ بست را ارسلان جاذب والی توس در زمان سلطان محمود غزنوی ساخته و در همان رباط مدفون گردیده است. (راوندی، ۱۳۶۴: ۹۲؛ دولت‌شاه‌سمرقندی، ۱۳۶۶: ۱۳۲، رشیدالدین-فضل‌الله، ۱۳۶۲: ۲۵۸) در سمت شرقی جاده فریمان به سرخس آرامگاهی نمایان است که از معدود بناهای به‌جای مانده از دوره غزنویان در ایران کنونی به‌شمار می‌رود. این قبر دارای گنبد و مناری از عهد سلطان محمود غزنوی است که به دست ایاز^۲ (گردیزی، ۱۳۴۷: ۲۸۴) ساخته شده است. پیرامون آن آثار کاروانسرا و مدرسه نیز مشاهده می‌شود. برخی شهرت آن را به مدفن ایاز (غروی، ۱۳۵۶: ۸؛ لباف خانیکی،

آندره‌گدار به‌طور خاص در کتاب *آثار ایران* به شرح و تحلیل این اثر می‌پردازد و در مقاله‌ای علیرضا شیخی و محمدتقی آشوری (۱۳۹۳) بر روی تداوم نقوش گچبری دوره ساسانی در دوره سلجوقی روی محراب‌های رباط شرف بحث کرده‌اند. در مورد رباط ماهی مطالعات مدون و دقیقی صورت نگرفته و با توجه به مدفون بودن اثر هنوز نقاط زیادی از بنا مبهم می‌باشد. اما با وجود مطالعات انجام شده نوآوری این پژوهش، دقت و تمرکز بر موضوع تزیینات موجود و نحوه پراکندگی آن‌ها در بناهای مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز، رباط ماهی و رباط شرف در دوران تاریخی متناسب به عصر غزنوی و سلجوقی است.

روش پژوهش

روش تحقیق تاریخی و مقایسه‌ای بوده که اطلاعات موردنیاز پژوهش از طریق حضور در محل، مشاهده میدانی، عکس‌برداری و برداشت بنا صورت گرفته است. علاوه بر این داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، جستجوهای اینترنتی و بهره‌گیری از آرشیو اسناد پایگاه میراث فرهنگی رباط شرف گردآوری شد. روش کار بدین‌گونه است که با استفاده از مشاهدات میدانی مستندسازی صورت گرفته و با نرم‌افزار اتوکد، ترسیم و در موارد لازم جهت بیان گرافیکی بهتر، از نرم‌افزار فتوشاپ جهت وضوح بخشیدن به نتایج تحقیق بهره گرفته شد. پس از عکاسی و تکمیل اسناد مورد نیاز، نحوه توزیع و به‌کارگیری آرایه‌ها و تحلیل تکرار و تلفیق آن‌ها در بنا انجام شده و در نهایت نتایجی از به‌کارگیری تزیینات ارائه گردیده است.

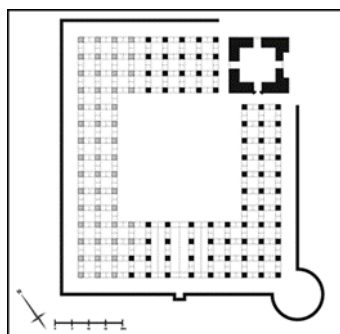
دوره غزنوی

خاندان غزنوی دودمانی ترک‌زبان بود که در قرن چهارم هجری قمری جایگزین سامانیان شد و به مدت دو قرن بر نواحی گسترده‌ای از هند تا خراسان و سرزمین‌های جنوب جیحون و ایران مرکزی و غربی حکمرانی کرد. به دلیل قرار داشتن پایتخت این دودمان در غزنه که در حال حاضر از شهرهای مرکزی افغانستان کنونی است، به غزنویان معروف شد. معماری غزنوی تحت تأثیر معماری ساسانیان است، بنابراین

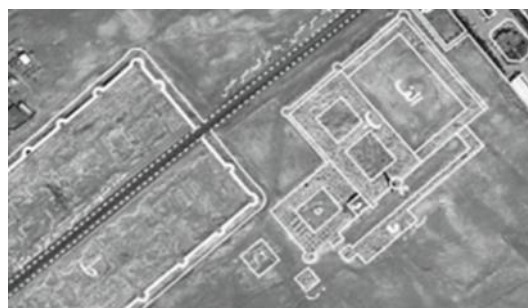
۱. مورخان از روزگار پُرونق این مکان بسیار یاد کرده‌اند (بیات، ۱۳۳۶: ۱۴۴) و در متون تاریخی به نام‌های اسفند (مقدسی، ۱۳۹۲: ۴۳۶) سنجد (ابن فندق، ۱۳۵۰: ۱۰۴۷؛ تاریخ نیشابور، ۱۳۱۹: ۲۷۴) سنجیست (ابن فندق، ۱۳۵۰: ۱۰۴۷) «سرای سنجد که قابل

انطباق با بناهای سنگ بست بوده» (ابن فندق ۱۳۵۰: ۱۰۴۷) و درجایی «سنگ بست رباط» (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۴) آمده است. ۲. مشاور نامی سلطان محمود.

ارسلان جاذب در گوشه شرقی (تصویر ۲) واقع شده است (موسی تبار و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۴: ۱۲).



تصویر ۲: پلان فرضی مسجد سنگ بست
ماخذ: (همان: ۱۳)



تصویر ۱: مجموعه ارسلان جاذب در سنگ بست
ماخذ: (صالحی‌کاخکی، موسی تبار، ۱۳۹۱: ۱۰۸)

برخی محققین این طرح را تکرار کلمه محمود دانسته‌اند و آن را دلیلی بر ساخت بنا در دوره غزنوی می‌دانند. (بینش، ۱۳۵۲: ۶۰) اما برخی (صالحی‌کاخکی و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۱۱۳) واقعیت امر را این‌گونه نمی‌دانند.

سطوح داخلی بنا با لایه ضخیمی از گچ، اندود و بر روی آن شیارهایی به شکل خطوط پلکانی به صورت آزاد نقرشده و حواشی این خطوط با رنگ‌های سبز، زرد و آبی رنگ‌آمیزی شده است. هیچ‌گونه نقش ثابتی در توالی رنگ‌ها وجود ندارد و تمامی سطح فقط یک منظره رنگارنگ را ایجاد کرده که به گفته پوپ «تقلیدی از پارچه‌های ابریشمی عتابی بغداد را به نمایش گذاشته است.» (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۵۰۶) تزئینات

مقبره ارسلان جاذب شامل اتاق مربع شکلی است که دیوارهای داخل آن با نقش آجری تزیین یافته و در اصل با رنگ‌های روشن زینت شده و کتیبه‌ای به کوفی بر پاتاق دیوار بر زمینه آبی گلداز کتابت شده است. مقبره به شکل گنبدخانه‌ای دو اشکوبه، با پلانی مربع شکل و تقریباً قرینه ساخته شده است. آجرهای زیرآهیانه گنبد به شیوه خفته راسته تا رسیدن به مرکز گنبد چیده شده‌اند. گوشه سازی سه‌کنج‌های مقبره، با آجرچینی به صورت تکرار یک‌شکل هندسی اجرا شده است. دو طرح متفاوت در میان آجرکاری سکنج‌ها قابل تشخیص است. نمونه مشابه این نوع آجرکاری در ضلع جنوبی حیاط دوم رباط شرف هم مشاهده می‌شود.

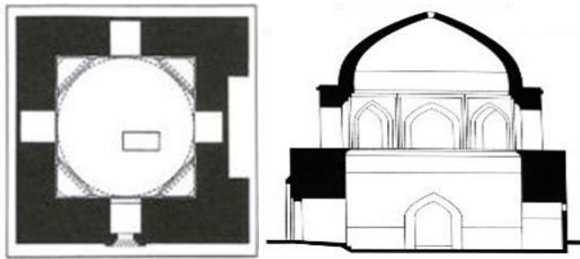
به‌جای آورد و این قریه را بر آن‌ها وقف کرد (نقیسی، ۱۳۱۹: ۹۸۴-۹۸۵).

۲. صاحب‌نظران دیدگاه‌های مختلفی را درباره شخصیت مدفون در مقبره بیان کرده‌اند. ظهیرالدین نیشابوری (۵۸۲ق) نخستین کسی است که از این بنا یاد کرده و آورده است: «ارسلان جاذب والی توس که سنگ بست رباط او بنا کرد در آنجا مدفون است.» (صفی‌پور، ۱۳۲۲: ۱۲) راوندی در راحة الصدور گزارش ظهیرالدین را تأیید کرده است. (راوندی، ۱۳۶۴: ۹۲-۹۳) برخی گفته‌اند: این مکان مدفن یکی از عرفا و صوفیان معروف است. (هتسفلد، ۱۹۴۹: ۲۴۵) برخی به‌عنوان مقبره ارسلان جاذب یاد کرده‌اند و نیز گفته‌اند مقبره ارسلان جاذب عمارت مربع بزرگی است. (آزادی، ۱۳۳۷: ۲۶) و گفته‌شده رباط سنگ بست به همت ارسلان جاذب ساخته شد. (سمرقندی، ۱۳۲۸: ۱۲۲) که بعدها جنازه‌اش را در همان‌جا به خاک سپردند (راوندی، ۱۳۳۳: ۹۲).

۱. در سال ۳۹۷ق آخرین و مهم‌ترین پست ارسلان جاذب، امارت طوس و یا به تعبیری فرمانروایی خراسان بوده است. (گردیزی، ۱۳۴۷: ۱۶۴؛ خواندمیر، ۱۳۲۳: ۲۷۷-۲۷۹) به استناد قرائن مختلف منظور فردوسی از سپهدار طوس در دیباچه شاهنامه، ارسلان جاذب بوده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۰۹۸؛ گدار، ۳۶۷: ۳۸۹). در این باره گردیزی تردید کرده است که شاید لقب او حاجب بوده است نه جاذب (گردیزی، ۱۳۴۷: ۱۶۴). تاریخ درگذشت ارسلان به‌طور دقیق به دست نیامده گرچه مورخان به سال ۴۲۰ق یا اوایل ۴۲۱ق اتفاق‌نظر دارند (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۲۸: ۹-۱۰). درباره علت ساخته شدن بناهای سنگ‌بست نیز گفته‌اند: «هنگامی سوداگران او (ارسلان جاذب) را به غزته می‌بردند، راهزنان به ایشان رسیدند و مال ایشان را ربودند و رفتند و ارسلان را برسر سنگی انداختند. او نذر کرد که کاروانسرای در آنجا بسازد و آبی بیرون آورد و آن را برای رهگذران قریه‌ای سازد که پس از رسیدن فرمانروایی توس نذر خود را

بندکشی بین آجرها ترسیم شده، نمایی شبیه به آجرکاری به وجود آورده است. کتیبه کوفی آجری دور تا دور گلوبی گنبد، با آجر تراش اجرا شده و دربرگیرنده سه آیه از آیات قرآن مجید است (انبیاء: ۳۴-۳۵) (تصویر ۷).

نقاشی بنا علاوه بر حواشی خطوط پلکانی سطح دیوار، شامل: کتیبه با خط کوفی به رنگ سفید روی زمینه گل و برگ با رنگ‌های آبی، سفید و سیاه است. رسم گره‌هایی بر روی گچ، زیر تاق درگاه‌های ورودی هر درگاه با دیگری متفاوت است. تزئین قاب روزن‌های اشکوب دوم و دور تا دور قوس سکنج‌ها که با زرد رنگ‌آمیزی، سپس با رنگ سفید نقش



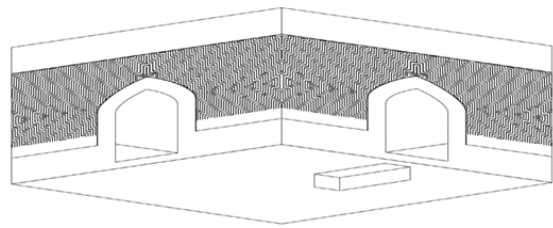
تصویر ۴: مقطع و پلان مقبره ارسلان جاذب
 مأخذ: (آرشیو اسناد میراث فرهنگی استان خراسان رضوی)



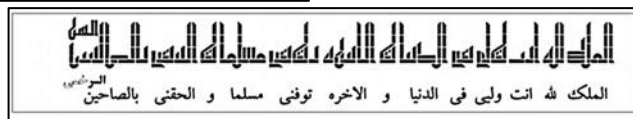
تصویر ۳: مقبره ارسلان جاذب و مناره ایاز
 مأخذ: نگارنده



تصویر ۶: طرح تزئین گچی روی دیوار نمای داخلی مقبره (طرح ساده روکش گچی)
 مأخذ: نگارنده



تصویر ۵: موقعیت کتیبه نقاشی شده افریز مقبره (صالحی‌کاخکی، موسی‌تبار، ۱۳۹۴: ۱۶)



تصویر ۷: متن کتیبه آجری زیر گنبد مقبره ارسلان جاذب
 مأخذ: (صالحی‌کاخکی، موسی‌تبار، ۱۳۹۴: ۱۵)

نمایی ساده است با آجرهایی که در ردیف‌هایی دوتایی با فواصل منظم بر روی یکدیگر چیده شده‌اند و فضای خالی بین آن‌ها با گچ پر شده و شیاری روی آن ایجاد کرده‌اند. از عمده تزیینات مناره مقرنس، کتیبه و آجرکاری‌های واقع در

مناره ایاز

مناره ایاز در فاصله ۲۳ متری از مقبره ارسلان جاذب، در سمت چپ ورودی رباط قرار دارد؛ مناره‌ای آجری منسوب به ایاز (غلام ترک و محبوب سلطان محمود غزنوی). مناره دارای

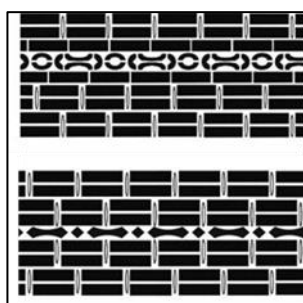
در انتهای کتیبه آجری بالای سردر ایوان که در آن هم عبارت «طرائقی سرخسی» نقش بسته می‌باشد. (تصویر ۲۹) این نوع کتیبه در سردر ورودی رباط ماهی نیز بر بالای تزئینات آجری سردرش به چشم می‌خورد (تصویر ۲۸)



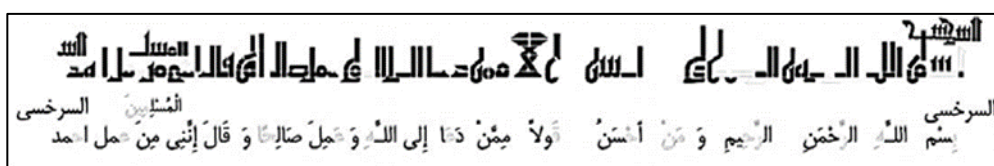
دورتا دور تاج مناره را می‌توان برشمرد. (تصاویر ۸ تا ۱۳) متن کتیبه کوفی آجری بالای مناره دربرگیرنده آیه‌ای کوتاه از قرآن (فصلت: ۳۳) است که در بخش انتهایی آن عبارت «عمل احمد سرخسی» نقش بسته است (Sourdel, 1979: 111) و قابل‌مقایسه با کتیبه افقی ایوان انتهایی رباط شرف



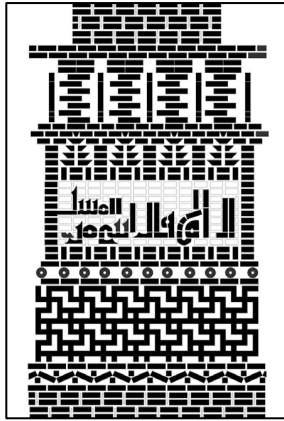
تصاویر ۸، ۹: مناره ایاز، تزئینات آجرکاری روی مناره، فرم کلی منار
ماخذ: نگارنده



تصویر ۱۰: جزئیات تزئینی آجری (آجرهای جفتی و تراش)
ماخذ: (صالحی‌کاخکی، موسی‌تبار، ۱۳۹۴: ۲۰)



تصویر ۱۱: متن کتیبه کوفی آجری منار ایاز
ماخذ: (همان: ۲۱)



تصویر ۱۲: جزئیات تزیینی آجری بدنه
ماخذ: (صالحی‌کاخکی، موسی‌تبار، ۱۳۹۴: ۲۱)



تصویر ۱۲: منار ایاز
ماخذ: نگارنده

نقش‌مایه‌های گیاهی در ترکیب با انواع نقوش هندسی و کتیبه‌ها شده است.

رباط ماهی

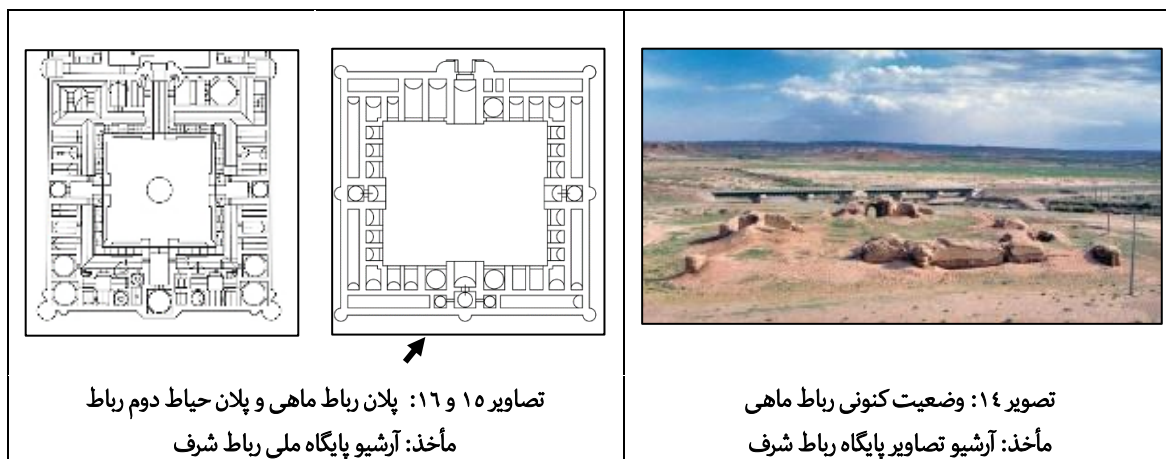
کاروانسرا یا «رباط ماهی» در کرانه کشف‌رود و در فاصله حدوداً شصت و پنج کیلومتری شرق مشهد و چهار کیلومتری از جاده آسفالته مشهد سرخس واقع گردیده است. این بنا با شکوه یکی دیگر از تأسیسات وابسته به راه طوس به مرو بوده که در مجاورت کاروانسرای کهن‌تر از خود ساخته شده است. در حال حاضر اکثر قسمتهای بنا فرو ریخته و به ویرانه تبدیل شده ولی بقایای آن هنوز از شکوه و عظمت آن در زمان آبادانی آن حکایت دارد. نقشه بنا، مربع و با مصالح آجر و گچ ساخته شده است. فضاهای معماری مشتمل بر شاه‌نشینی بر فراز ورودی، چهار ایوان در چهار ضلع بنا، اطاقها و حجره‌هایی در اطراف حیاط مرکزی و اسطبل‌هایی در پشت حجره‌ها بوده است. مجموعه فضاهای معماری کاروانسرا را دیواری بلند و قطور با برجهای استوانه‌ای در بر گرفته و ایوان بلند ورودی در سمت جنوب و در میان دو نیم برج استوانه‌ای تعبیه شده است. (تصاویر ۱۴ تا ۱۶)

دوره سلجوقی

سلجوقیان طایفه‌ای چادرنشین و صحراگرد ساکن در دشت‌های نزدیک دریاچه‌ی آرال و دریاچه‌ی مازندران در ترکستان بودند که به مناسبت نزدیکی به ممالک اسلامی، اسلام را پذیرفتند. این قوم از آغاز قرن پنجم هجری شروع به مهاجرت به ایران کردند. سلجوقیان با ساکن شدن در مناطق مختلف و به دست آوردن وحدت سیاسی و اقتصادی شروع به ساختن بناهای مجلل نمودند و توجه خاصی هم به احداث بناهای مذهبی داشتند. آنان سعی در معرفی خود به‌عنوان حامی و مشوق صنعت و هنر داشته و بنابر تجارب دوره‌های پیشین الگوهای تازه‌ای در آثار هنری خود ایجاد کردند. (کاتلی و هامبلی، ۱۳۷۶: ۴۲) معماران این دوره بعد از دستیابی به شیوه‌های خاص معماری تلاش خود را صرف تزئین بناها نمودند. تنوع در نحوه برخورد روش‌های اجرای تزیینات از ویژگی‌های برجسته عناصر تزیینی این دوره به شمار می‌رود. آرایش بناها اغلب به روش آجرکاری و گچبری است. سبک طراحی نقوش اغلب در امتداد سبک طراحی دوره‌های پیشین بوده و ویژگی افراط‌کاری در تزئین و تلاش برای افزایش غنای نقش‌مایه‌ها منجر به ابداع و گسترش انواع

۱. بناهایی تحت عنوان رباط پس از ظهور اسلام رواج یافته و به‌مقتضای زمان و بسته به اوضاع سیاسی، اجتماعی و اعتقادی تغییراتی پیدا کرده است. رباط در معنای پیوند دادن و بستن بوده و

به‌منزله پادگان نظامی و محلی برای بستن حیوانات، نگهداری و تأمین آذوقه آن‌ها نیز به کار می‌رفته است. (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۹، ۷۹).

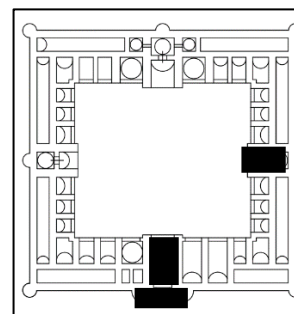


تصاویر ۱۵ و ۱۶: پلان رباط ماهی و پلان حیاط دوم رباط
مأخذ: آرشیو پایگاه ملی رباط شرف

تصویر ۱۴: وضعیت کنونی رباط ماهی
مأخذ: آرشیو تصاویر پایگاه رباط شرف

ایوان شرقی که بخشی از آن سالم مانده قابل مشاهده است. (تصاویر ۱۷ تا ۲۰)

به لحاظ تزیینات استفاده از روکش گچی با طرح گره، چیدمان جفت آجر، نوعی چیدمان تزیینی با آجر تراش در ایوان جنوبی و شرقی، بهره‌گیری از کتیبه‌های تزیینی که در ایوان ورودی و



تصاویر ۱۸، ۱۹، ۲۰: تزیین با آجر تراش، روکش گچ با طرح گره و چیدمان جفت آجری
مأخذ: نگارنده

تصویر ۱۷: موقعیت تزیینات
باقی‌مانده روی پلان رباط ماهی
مأخذ: نگارنده

بدیع در نمای ایوان‌ها، طاق‌ها، طاقچه‌ها از جمله عناصری هستند که بنا را به یک عمارت قصر گونه شبیه می‌کند. گچبری‌های رباط شرف از نمونه‌های زیبای این هنر در سده ششم هجری است تا جایی که تزیینات و کتیبه‌های محراب‌های دو نمازخانه آن، با محراب مساجد شاخص ایران از لحاظ زیبایی و طرح برابری می‌کنند. (شیخی و آشوری، ۱۳۹۳: ۷۳) سال ساخت بنای رباط شرف را آندره گدار^۱ ۵۰۸ ق معرفی نموده است. اما تنها کتیبه کامل موجود که دارای تاریخ می‌باشد؛ کتیبه گچبری ایوان انتهایی

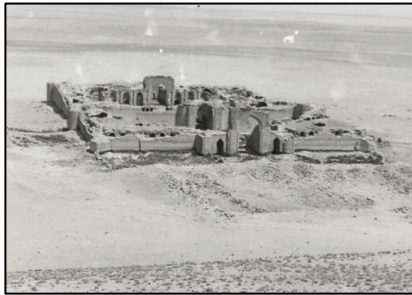
رباط شرف^۱

رباط شرف نزدیک سرخس در شاه‌راه بغداد- مرو و پیش از آن مداین - مرو ساخته شده و دقیقاً جایی قرار گرفته که نیاز به ساخت یک رباط بوده است. (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۱۹۲) رباط شرف از بناهای مهم باقی‌مانده از عصر سلجوقی است و در ۱۲۶ کیلومتری شرق مشهد به سمت سرخس و شش کیلومتری مشرق روستای «شورلق» واقع شده و از دور به یک قلعه بزرگ شبیه است. رباط دارای دو صحن و هر کدام چهار ایوان دارد. گچبری‌ها و آجرچینی‌های متنوع و

مدتی به دلیل ظلم و جور عوامل سلطان از تحویل گوسفندان سرباز زده، امیر قماج حاکم بلخ را که به جنگ آن‌ها رفته بود کشتند، پس از آن سلطان با صلاح‌دید درباریان به محل عزیمت کرد و صد هزار دینار و هزار غلامی را که غزان به‌عنوان خون‌بهای امیر تقدیم کردند، رد کرد و به طلب بخشایش غزان توجه نکرد و آماده جنگ با آنان شد.

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک (آدینه، ۱۳۹۸).
۲. دلایل آندره گدار بر چندپایه استوار است: اول این‌که یک سال قبل از تاریخ کتیبه مبنی بر مرمت بنا، یعنی سال ۵۴۸ ق چهل هزار خانوار ترکمان که به حشم غز معروف بودند و هر سال بیست و چهار هزار گوسفند به آشپزخانه سلطان سنجر تحویل می‌دادند پس از

طراحی این دو قسمت در سردر ورودی به حیاط دوم و برج-های دو طرف آن و دو برج انتهایی که از دایره در طراحی آن استفاده دیده می‌شود. از یک طرف؛ هماهنگی سردر ورودی به حیاط اول و دو برج هشت‌گوش دو سوی آن و از طرف دیگر؛ عدم هماهنگی این دو قسمت با یکدیگر تحلیلی است که می‌تواند منجر به تأیید نتیجه‌گیری وی - شود^۲ (تصاویر ۲۱ تا ۲۳).



تصویر ۲۳: رباط شرف قبل از اقدامات مرمت

۱۳۴۸

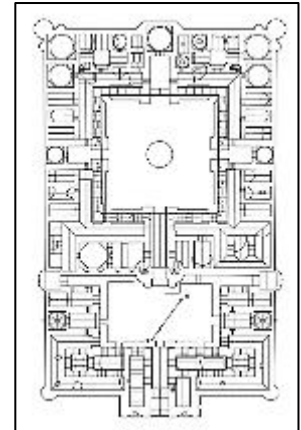
مأخذ: آرشیو اسناد پایگاه رباط شرف



تصویر ۲۲: تصویر کلی رباط شرف پس از حدود

۵۰ سال مرمت در سال ۱۳۹۶

مأخذ: نگارنده



تصویر ۲۱: پلان رباط شرف دو

حیاط در پلان کاملاً مشهود است و

برج‌ها و چهار ایوان بنا

مأخذ: آرشیو اسناد پایگاه رباط

شرف

اما رجبعلی لباف خانیکی در مقاله‌ای واژه شرف را یک اشتباه شنیداری توسط آندره گدار دانسته و واژه شرح را صحیح می‌داند که به معنای زادگاه شتر و مکانی که میان دو تپه قرار گرفته می‌باشد و معتقد است که تا پیش از اینکه آندره گدار به این بنا نام رباط شرف دهد؛ هرگز این بنا به نام رباط شرف نبوده و در منابع تاریخی موجود؛ در این محدوده رباط آبگینه ثبت شده که می‌توانسته همین بنا بوده باشد و رباط شرح هم به واسطه موقعیت مکانی آن می‌توانسته واژه‌ای محلی بوده باشد که آندره گدار شرح را به اشتباه شرف شنیده است (لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۸۸). با این تفسیر ابهاماتی درباره سال ساخت و بانی بنا وجود دارد که نیاز به بررسی دقیق‌تر خواهد داشت. ۲. هنگامی که به پلان حیاط دوم توجه شود کاروانسرای کامل قابل‌تصور است. (تصویر ۵) دلیل دیگر وجود محل نگهداری در سمت راست ورودی به حیاط اول و در بالای ایوان ورودی به حیاط دوم است. اگر دو قسمت بنا در یک‌زمان ساخته شده بود با توجه به این‌که بنا تنها یک ورودی دارد، اتاق نگهداری حیاط دوم لازم نبود. دیگر این‌که آجرهای حیاط اول به برج‌های حیاط دوم کلاف نیست و این گسستگی در تصاویر قبل از مرمت بنا به‌خوبی دیده می‌شود. (دانش‌دوست، ۱۳۶۰: ۲-۳) علاوه بر آن؛ الحاقاتی در فضاها به چشم می‌خورد که احتمال اضافه شدن غیر از دوره اصلی ساخت را نشان می‌دهد.

غزان به سپاه سنجر یورش بردند و سلطان و همسرش را (که در کتیبه ۵۴۹ق به‌عنوان بانی از او نام برده شده است) اسیر کردند. سلطان مدت ۴ سال در دست غزان اسیر بود؛ روزها وی را بر تخت سلطنت می‌نشاندند و شب‌ها در قفس آهنین نگه می‌داشتند. پس از اسارت سنجر شهر مرو سه شبانه‌روز چپاول شد و پس از آن سپاه غز راه نیشابور در پیش گرفت و بر سر راه تمام شهرها و روستاها را غارت کرد. به نظر گدار در چپاول غزها رباط شرف نیز از خرابی در امان نمانده و یک سال بعد از حمله غزها مورد تعمیر قرار گرفته است. دلیل دیگر این است که در بسیاری از قسمت‌ها؛ تزیینات گچی بر روی آجرچینی تزیینی قرار گرفته است و این مورد اثبات می‌کند که معمار اولیه اگر می‌خواست گچبری بر روی آجر استفاده کند هرگز از آجرچینی تزیینی استفاده نمی‌کرد. وی با مقایسه تزیینات رباط شرف با تزیینات مجموعه تاریخی بسطام، تزیینات گچبری بنا را مربوط به ۵۴۹ق می‌داند. دلیل بعدی وی برای ساخت بنا در ۵۰۸ق وجود کتیبه آجری باقی‌مانده در قسمت چپ ایوان انتهایی که این عبارت ناقص مشاهده می‌شود: «لهما فی شهر سنه ثمان ...» (گدار، ۱۳۸۷، ۲/ ۲۲۴)

۱. در مورد نام و بانی بنا نیز آندره گدار بر طبق نام رباط شرف با جستجو در تاریخ؛ شرف‌الدین ابوطاهر بن سعد والدین بن علی القمی را با این زمان مطابقت می‌دهد (گدار، ۱۳۸۷، ۲/ ۱۷۹-۱۸۰)

بررسی تطبیقی تزیینات آجری و گچی رباط شرف و رباط ماهی تزیینات گچبری و آجرکاری به طرز شگوهمند در بنای رباط ماهی اجرا شده است. کتیبه‌های کوفی گلدار در ایوان ورودی، گچبری‌های پیشرفته با کتیبه‌ها و نقشه‌های اسلیمی و هندسی و تزیینات آجری متنوع و متناسب به طرز استادانه و کم‌نظیر عرضه شده‌اند. تزیینات مورد بحث در مقایسه با تزیینات موجود در بنای رباط شرف شباهت‌ها و تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد که جالب‌توجه است. از جمله: - تزیینات ایوان ورودی رباط شرف، فرم و تناسب آن را می‌توان با سردر ورودی رباط ماهی مقایسه کرد و آن را حاصل ترکیب سردر ورودی به حیاط دوم رباط شرف و ایوان انتهایی حیاط دوم آن دانست. (تصاویر ۲۴ تا ۲۷) - وجود کتیبه افقی بالای ورودی رباط ماهی کاملاً منطبق بر وجود آن در ایوان انتهایی رباط شرف بوده که بازهم تفاوت در

ظرافت کتیبه موجود در رباط شرف در مقایسه با رباط ماهی است. (تصاویر ۲۸ تا ۳۰)

- ریتم قاب‌بندی و تزیین در راهرو ورودی به رباط ماهی و حیاط دوم رباط شرف کاملاً یکسان است. (تصاویر ۳۱ و ۳۲) - استفاده از روکش گچی در رباط ماهی کاملاً مشابه با تزیینات ایوان در ورود به حیاط دوم رباط شرف بوده که افتراق آن‌ها در نقوش به کار رفته مشاهده می‌شود که در برخی قسمت‌ها هم کاملاً تکرار نقش را در بردارد. (تصاویر ۲۶ تا ۳۳)

- استفاده از قاب‌هایی با آجر تراش در ایوان شمالی حیاط دوم رباط شرف و ایوان شمالی و شرقی رباط ماهی از ایده مشابه در نقش‌بندی با آجر برای دو اثر نشان دارد. (تصاویر ۳۸ تا ۴۱)



تصویر ۲۵: سردر ورودی رباط شرف
مأخذ: نگارنده



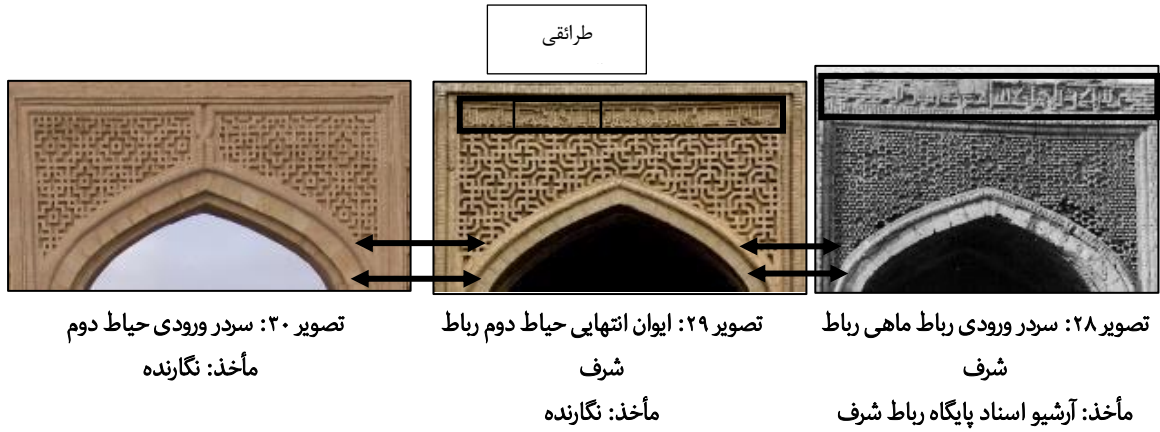
تصویر ۲۴: سردر ورودی رباط ماهی
مأخذ: آرشیو پایگاه رباط شرف



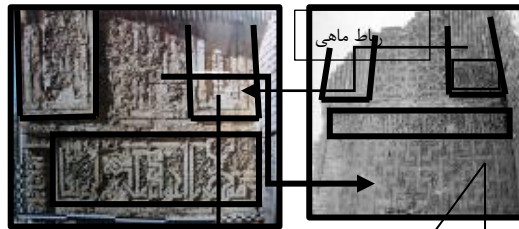
تصویر ۲۷: نمای ورودی به حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده



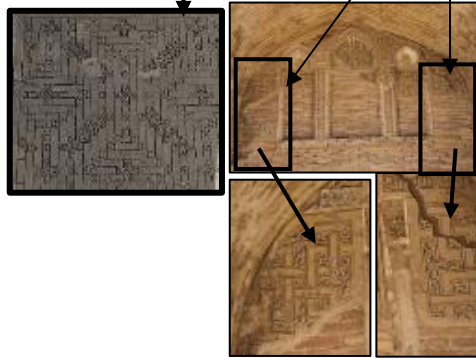
تصویر ۲۶: ایوان انتهایی رباط شرف
مأخذ: نگارنده



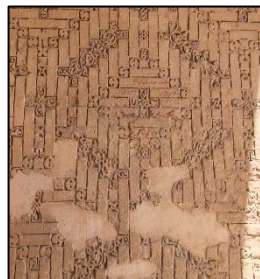
توضیح: تناسب‌های مشابه، آجرچینی و فرم مشابه قوس‌ها. کتیبه افقی آجری واقع در بالای سردر ورودی رباط ماهی و ایوان انتهایی حیاط دوم رباط شرف در مقایسه با سردر ورودی اصلی آن (فاقد کتیبه افقی)



تصاویر ۳۱ و ۳۲: ریتم قرارگیری تزئینات و قاب‌ها در راهرو ورودی به رباط ماهی و حیاط دوم رباط شرف (مأخذ: آرشیو پایگاه رباط شرف)



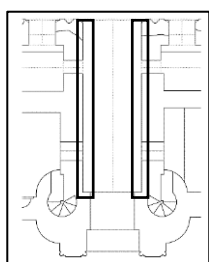
تصاویر ۳۳، ۳۴ و ۳۵: جزئیات تطابق تزئینات گچی راهرو سردر ورودی رباط ماهی و حیاط دوم رباط شرف



تصاویر ۳۶ و ۳۷: تزئینات گچی مشابه (روکش گچ روی آجر) راهرو ورودی به رباط ماهی و حیاط دوم رباط شرف
 مأخذ: نگارنده



تصاویر ۳۸ و ۳۹: استفاده از آجر تراش در قاب‌بندی تزئینی ایوان شرقی (سمت راست) و ایوان شمالی (راهرو ورودی) (سمت چپ) رباط ماهی
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۴۰ و ۴۱: استفاده از آجر تراش در قاب‌بندی تزئینی ایوان شمالی حیاط دوم رباط شرف و موقعیت در پلان
مأخذ: آرشیو پایگاه رباط شرف

نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها در مقایسه با کتیبه‌ی تاریخ‌دار ایوان انتهایی تفاوت آشکاری را داراست و می‌تواند دلیلی بر تفاوت دوره زمانی این دو کتیبه در حیاط دوم باشد. (تصاویر ۳۷ تا ۴۳)

کتیبه‌های گچی به‌کار رفته در ایوان ورودی رباط ماهی و ورودی به حیاط دوم رباط شرف شباهت بسیاری در خط و تزئینات کتیبه داراست و نوع کتیبه با کتیبه‌های گچی محراب‌های مساجد حیاط اول و دوم مشابهت‌هایی را نیز



تصاویر ۴۲ و ۴۳: کتیبه‌های راهرو ورودی به حیاط دوم رباط شرف (به ترتیب سمت راست و چپ راهرو)
مأخذ: آرشیو پایگاه رباط شرف



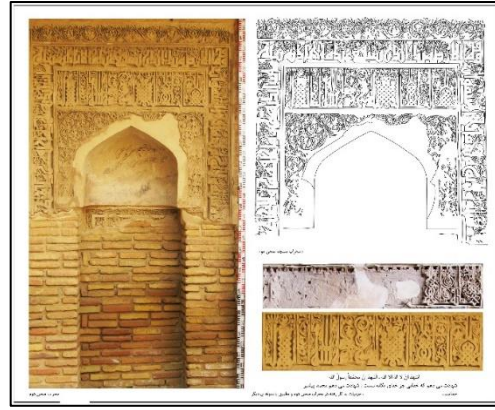
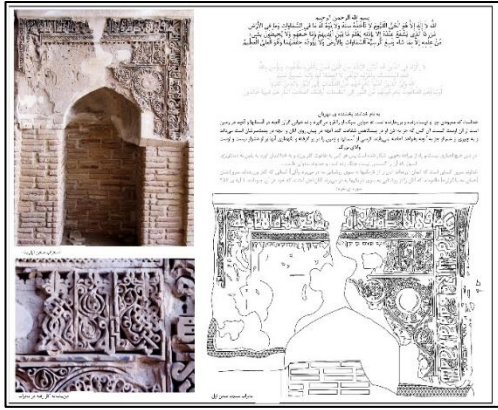
تصویر ۴۴: کتیبه طرف راست راهرو ورودی به رباط ماهی
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۴۵: کتیبه طرف چپ راهرو ورودی به رباط ماهی
مأخذ: آرشیو پایگاه رباط شرف



تصویر ۴۶: کتیبه گچی تاریخ‌دار ایوان انتهایی حیاط دوم رباط شرف و تفاوت مشهود در خط کتیبه
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۴۷ و ۴۸: کتیبه‌های گچی محراب مسجد حیاط اول و مسجد حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: آرشو پایگاه رباط شرف

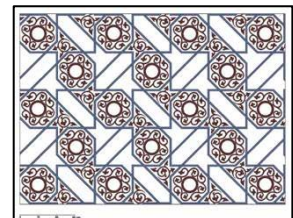
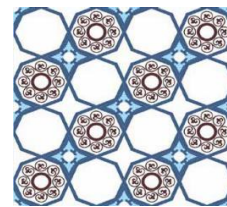
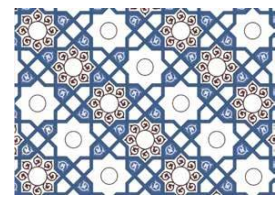
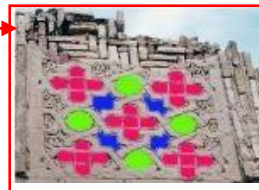
هنرهای صنایع خراسان بزرگ
زمستان ۱۴۰۲، شماره ۴
۵۵

به صورت نقاشی شده در زیر تاق درگاه‌های ورودی مقبره ارسلان جاذب به کار رفته است که این نقش‌ها هم روی لایه‌ای از گچ نقاشی شده که قبل از کشیدن این لایه نقوشی مشابه این گره‌ها در زیر لایه با رنگ‌هایی مشابه کتیبه‌های نقاشی شده قابل مشاهده است (تصاویر ۴۹ تا ۵۱).

بررسی تطبیقی تزیینات رباط شرف و رباط ماهی با مقبره ارسلان جاذب و مناره ایاز
استفاده از طرح گره در تزیینات گچی
در راهرو ورودی به رباط ماهی نقش یک گره در میان دو قاب مشاهده می‌شود؛ اما در مقبره ارسلان جاذب نقش گره



تصویر ۵۱: گره گچبری ورودی رباط ماهی
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۴۹ و ۵۰: نقوش گره‌های به کار رفته در نقاشی‌های زیر تاق درگاه‌های ورودی مقبره ارسلان جاذب
مأخذ: (صالحی‌کاخکی و موسی‌تبار، ۱۳۹۱: ۱۱۳)

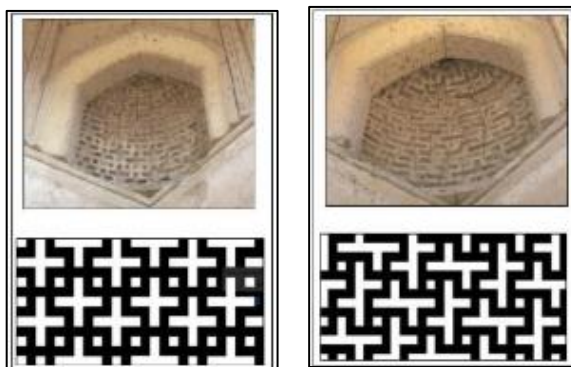
استفاده از آجرکاری به شکل هندسی

گوشه سازی سه‌کنج‌های مقبره ارسلان جاذب که با آجرچینی به صورت تکرار یک شکل هندسی اجرا شده است؛ دارای دو طرح متفاوت در میان آجرکاری سکنج‌های واقع در بنا است (تصاویر ۵۲ و ۵۳) و قابل مقایسه با نمونه مشابه این نوع آجرکاری در ضلع جنوبی حیاط دوم رباط شرف است. در جبهه جنوبی حیاط دوم رباط شرف در دهانه میانی دو طرف

ایوان جنوبی چنین تزئین آجری کاملاً مشهود است. جزئیات شکلی و موقعیت آن روی پلان در تصاویر تزئینات رباط شرف ارائه شده است. (تصاویر ۵۲ تا ۵۴) این نوع تزئین در ایوان انتهایی حیاط دوم رباط شرف (تصویر ۵۵) هم مشهود و کاملاً مطابق با تزئین آجری به کار رفته در منار ایاز (تصویر ۵۶) است.



تصویر ۵۴: آجرکاری دهانه وسط جبهه جنوب حیاط دوم رباط شرف و موقعیت آن روی پلان حیاط دوم
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۵۲ و ۵۳: آجرکاری سکنج‌های شمالی و جنوبی و آجرکاری سکنج‌های شرقی و غربی مقبره ارسلان جاذب
مأخذ: (صالحی‌کاخکی و موسی‌تبار، ۱۳۹۱: ۱۱۴)



تصویر ۵۶: آجرکاری ایوان انتهایی حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده
و موقعیت قرارگیری آجرکاری روی پلان حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده

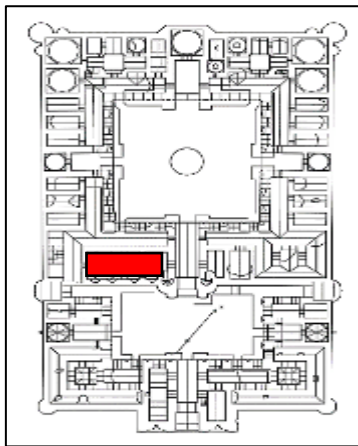


تصویر ۵۵: تزئینات آجری میل ایاز
مأخذ: (صالحی‌کاخکی و موسی‌تبار، ۱۳۹۱: ۱۱۵)

استفاده از تزیین آجری قطاربندی

همان‌طور که پیش از این ذکر شد رباط شرف بنایی دو حیاط بوده که جالب‌ترین نکته در آن وجود دو مسجد است که درهرحیاط یکی از آنها قرار دارد (تصویر ۵۹). در مورد مساجد موجود در رباط شرف می‌توان گفت حیاط اول مسجدی به‌صورت مستطیل کشیده با محراب در مرکز فضا دارد. اما در حیاط دوم مسجد با فضاهای کامل‌تری مشاهده می‌شود که نشان از یک حیاط کوچک، رواق و

گنبدخانه‌ای با تزیینات فراوان و دو محراب (تصویر ۶۰) دارد. با بررسی تزیینات حیاط به قطاربندی برمی‌خوریم که کاملاً مشابه با قطاربندی موجود در منار ایاز است. اما ترتیب قرارگیری آن در حیاط مسجد رباط شرف معکوس منار ایاز بوده و بدین معنا که قطاربندی ردیف اول از پایین در حیاط مسجد رباط شرف در ردیف بالایی منار قرار گرفته است. (تصاویر ۵۷ و ۵۸)



تصویر ۶۰: پلان مسجد حیاط دوم رباط شرف و موقعیت حیاط کوچک آن
مأخذ: نگارنده



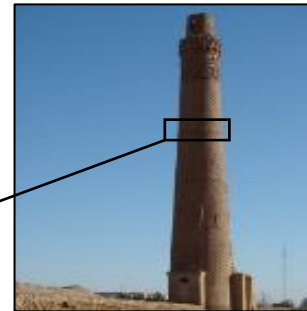
تصویر ۵۹: موقعیت دو مسجد واقع در حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده



تصاویر ۵۷ و ۵۸: نمایی از تاج مناره ایاز و قابل مقایسه با تزیینات آجری به کار رفته در حیاط مسجد واقع در حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده

علاوه بر آن از تزیین با آجر تراش در منار همانند دو اثر مذکور بهره گرفته شده است (تصاویر ۶۱ تا ۶۷).

استفاده از آجر تراش و چیدمان جفتی آجر استفاده از تزیین آجری با چیدمان جفتی در مناره ایاز مشهود است و در رباط‌های ماهی و شرف نیز به کار رفته است.



تصاویر ۶۱ و ۶۲: موقعیت استفاده از تزیین آجرتراش روی بدنه و چیدمان جفتی آجر در منار ایاز
مأخذ: نگارنده



تصویر ۶۳: قاب تزئینی با آجر تراش در رباط ماهی که مشابه با منار ایاز می‌باشد
مأخذ: نگارنده



تصویر ۶۴: قاب تزئینی با آجر تراش در ایوان شمالی حیاط دوم رباط شرف، مشابه با منار ایاز و رباط ماهی
مأخذ: آرشو پایگاه رباط شرف



تصاویر ۶۵، ۶۶ و ۶۷: استفاده از جفت آجر در چیدمان نمای بنا در رباط ماهی و رباط شرف
مأخذ: نگارنده

شرف نیز استفاده از رنگ‌های مختلف بر روی تزیینات گچی را حکایت می‌کند. در مقبره ارسلان جاذب دیوارها و کتیبه زیر گنبد (این کتیبه به لحاظ تزئین و خط مشابه کتیبه‌های موجود در رباط ماهی و رباط شرف است) به راحتی رنگ‌ها قابل مشاهده‌اند اما در رباط شرف فقط در چند نقطه می‌توان شواهدی از رنگ مشاهده نمود که عبارت‌اند از: مسجد حیاط اول و بالای سردر ورودی به حیاط دوم و در بقیه نقاط به دلیل فرسودگی ناشی از گذر زمان اثری از رنگ مشاهده نشد (تصاویر ۶۸ تا ۷۰).

استفاده از رنگ در تزیینات گچی

آخرین مورد بررسی استفاده از گچ‌بری‌های رنگی در تزیینات رباط شرف، رباط ماهی و مقبره ارسلان جاذب است. رباط ماهی به دلیل فرسودگی و شاید از بین رفتن تزیینات در وضعیت کنونی اثری از رنگ در تزیینات گچی را نشان نمی‌دهد، اما می‌توان در مقایسه با بنای رباط شرف و مشابهت‌های فراوانی که میان آن‌ها مشاهده شد؛ وجود رنگ در آرایه‌های گچی رباط ماهی محتمل شمرد؛ اما شواهد موجود استفاده از رنگ‌های شاد و متفاوت در مقبره ارسلان جاذب را پیش رو قرار می‌دهد و بقایای فعلی تزیینات گچی در رباط



تصویر ۶۸: استفاده از رنگ در کتیبه مقبره ارسلان جاذب مشهود می‌باشد
مأخذ: نگارنده



تصویر ۶۹: استفاده از رنگ در تزئین گچی بالای سردر ورودی به حیاط دوم رباط شرف
مأخذ: نگارنده



تصویر ۷۰: استفاده از رنگ در تزئین گچی دیوار جنوبی مسجد حیاط اول
مأخذ: نگارنده

در پایان جداولی از نتایج بررسی در راستای مقایسه آثار؛ رباط شرف، رباط ماهی و مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز ارائه شده که قابل تأمل است

جدول ۱: جمع‌بندی بررسی تزئینات در رباط شرف، رباط ماهی و مقبره ارسلان جاذب و میل ایاز (مأخذ: نگارنده)

موقعیت قرار گیری	میل ایاز	موقعیت قرار گیری			مقبره ارسلان جاذب	موقعیت قرار گیری			رباط ماهی	موقعیت قرار گیری			رباط شرف	جزئیات	جنبه بررسی
		موقعیت روی جداره	نقشهای داخلی و سرپوشیده	پنانه خارجی		موقعیت روی جداره	نقشهای داخلی و سرپوشیده	پنانه خارجی		موقعیت روی جداره	نقشهای داخلی و سرپوشیده	پنانه خارجی			
بخش میانی مناره			✓		-----		نیمه بالایی و به صورت قاب	✓	✓		بین تزئینات جفتی دیوار و پوشش تاقی		✓		آجر تراش
کل بدنه منگ تزئینات			✓		-----		کل سطح دیوار		✓		کل سطح خارجی دیوار		✓		چیدمان جفتی آجر
بالای منار			✓		-----						بالا ترین بخش جداره حیاط مسجد				قطار بندی آجری
بخش بالایی زیر کتیبه آجری		گوشه سازی زیر گنبد	✓								بخش بالایی داخل ناقصاها		✓		آجر کاری با طرح هندسی
بخش بالایی منار		حلقه زیر گنبد	✓			بالای سردر ورودی		✓		بالای سردرها					کتیبه های آجری
	-----	بخش بالایی دیوار و زیر پاتاق	✓			بخش میانی و بالایی جداره، زیر تاق		✓	✓		بخش میانی و بالایی جداره	✓	✓		نقش اندازی عمیق روی گچ
	-----				-----	پاتاق		✓	✓		پا تاق ها	✓	✓		کتیبه های گچی
	-----	روی کتیبه و بدنه گچی نقش شده	✓								نیمه بالایی جداره و زیر تاق	✓	✓		استفاده از رنگ روی گچبری ها
	-----	بخش بالایی دیوار	✓												نقاشی گره
	-----	زیر پاتاق و بخش بالایی جداره داخلی	✓												کتیبه نقاشی شده روی بدنه

جزئیات هریک از بناها

جدول ۲. بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌ها در رباط شرف، رباط ماهی، ارسلان جاذب و میل ایاز (مأخذ: نگارنده)

جنبه بررسی	جزئیات مورد بررسی	تفاوت‌ها	شباهت‌ها
تزئینات آجری	آجر تراش	در سه اثر رباط ماهی، رباط شرف و میل ایاز؛ تفاوت قابل‌توجه در جزئیات طرح و ریتم قرارگیری آن است.	رباط ماهی و شرف، ارسلان جاذب و میل ایاز
	چیدمان جفتی آجر	در سه اثر رباط ماهی، رباط شرف و میل ایاز؛ آنچه باقی‌مانده است نشان از به کار رفتن نقوش مهری و توپی گچی ته آجری در میان چیدمان جفتی به کار رفته در رباط شرف دارد که در سایر بناها مشاهده نشد.	در سه اثر رباط ماهی، رباط شرف و میل ایاز؛ بدنه کلی بناها با چیدمان جفتی آجر پوشیده شده است و نشان از به کار رفتن این تزئین در جداره خارجی بناها دارد.
	قطاربندی آجری	این تزئین در دو اثر رباط شرف و میل ایاز به‌صورت دو شکل پتگین و پتکانه به کار رفته است که تفاوت در معکوس بودن قرارگیری قطاربندی هاست.	در دو اثر رباط شرف و میل ایاز قطاربندی مشابه و در جداره بیرونی و بالاترین بخش جداره به کار رفته است.
	آجرکاری با طرح هندسی	در سه اثر رباط شرف، میل ایاز و مقبره ارسلان جاذب از این تزئین استفاده شده که تفاوت در محل قرارگیری و هندسه طرح است.	از این طرح در هر سه اثر جهت تنوع دادن به تزئینات آجرکاری به کار رفته در آثار بهره گرفته شده است.
تزئینات گچی	کتیبه‌های آجری	تفاوت کتیبه‌های آجری به کار رفته در آثار مورد قیاس، ابعاد و موقعیت قرارگیری کتیبه در بناها است. در رباط ماهی ابعاد بزرگ‌تر نسبت به رباط شرف است. قیاس مناره ایاز و ارسلان جاذب هم جزئیات متفاوتی را نشان می‌دهند.	در قیاس بین کتیبه‌های آجری آثار مذکور آنچه در محتوای کتیبه‌های آجری به‌صورت مشترک مشاهده شد این است که از قطعات آجر تراش استفاده شده و در پایان کتیبه‌ها کلمه السرخسی؛ که ظاهراً نام سازنده بنا بوده، ذکر شده است. (انتهای کتیبه رباط ماهی تخریب شده و اثری از این نام را نمی‌توان مشاهده کرد.)
	نقش اندازی عمیق روی گچ	تفاوت نقش اندازی‌ها در طرح و نقش به کار رفته در آثار است که در مقبره ارسلان جاذب طرحی ثابت مشاهده شد اما در رباط شرف و ماهی طرح‌هایی با نقش‌های مشابه اما با موقعیت متفاوت یافت شد.	در رباط شرف و رباط ماهی و مقبره ارسلان جاذب به‌عنوان تزئین جداره آجری روکشی از گچ و نقش اندازی روی گچ با طرح‌های مختلف دیده یافت شد.
	کتیبه‌های گچی	در دو اثر رباط شرف و رباط ماهی کتیبه‌های گچی با جزئیات تزئینی متفاوت مشاهده و در رباط شرف ظرافت تزئینات و جزئیات بیشتر شده است.	در هر دو اثر رباط ماهی و رباط شرف کتیبه گچی با ترکیب کلی مشابه و موقعیت مشابه (دو طرف درگاه ورودی و زیر تاق) مشاهده می‌شود؛ که مشابه کتیبه نقاشی شده افریز مقبره ارسلان جاذب می‌باشند.
تزئینات نقاشی	استفاده از رنگ روی گچبری‌ها	رنگ‌های به کار رفته روی اندود گچ در رباط شرف تفاوت‌هایی را با مقبره ارسلان جاذب نشان می‌دهد.	در رباط شرف و مقبره ارسلان جاذب هر دو آثاری از رنگ روی اندود گچ تزئینی به کار رفته روی بدنه مشاهده می‌شود.
	نقاشی گره	تنها اثری که دارای نقاشی گره است، مقبره ارسلان جاذب بوده که آن‌هم روی لایه دیگری که نقاشی گره شده نقش بسته است. رنگ‌های به کار رفته در این دولایه باهم فرق دارند؛ که نشان از دو دوره زمانی دارد.	تنها نکته‌ای که می‌توان در این بخش ذکر کرد، نقاشی گره‌ها در مقبره ارسلان جاذب روی دولایه ترسیم شده که نقش‌های مشابه در آن‌ها به کار رفته است.
	کتیبه نقاشی شده روی بدنه	در مقبره ارسلان جاذب کتیبه با طرح کتیبه‌های گچی رباط ماهی و شرف نقاشی شده است تفاوت آن در ظرافت‌هایی است که در طرح کتیبه‌های گچی رباط شرف به چشم می‌خورد.	کتیبه نقاشی شده روی بدنه بسیار مشابه کتیبه‌های گچی رباط ماهی و رباط شرف می‌باشد؛ که حتی می‌توان گفت رباط ماهی عیناً نقوش کتیبه‌های نقاشی شده ارسلان جاذب را به‌صورت کتیبه گچی تکرار می‌کند.

نتیجه‌گیری

با توجه به مقایسات صورت گرفته که به شکل مستند ارائه گردید، با مراجعه به جدول نهایی و دستاوردهای آن می‌توان بیان داشت که رباط شرف کاملاً ترکیب تجربیات و تزئینات به‌کار رفته در رباط ماهی، مقبره ارسلان جاذب و منار ایاز است. تزئیناتی که در هریک از بناها بررسی شد، در رباط شرف مشهود بوده و نشان از ترکیب آن‌ها در ساخت رباط شرف دارد. تزئینات قطار بندی آجری که در مناره ایاز استفاده شده به‌صورت مشابه در حیاط کوچک مسجد حیاط دوم رباط شرف مشهود است. آجرهای تراش که در مناره ایاز و رباط ماهی دیده می‌شود با وسعتی بیشتر و ریتمی مشابه به‌صورت یک حاشیه قاب تزئینی در ایوان ورودی حیاط دوم رباط شرف قابل مشاهده است. آجرکاری با طرح هندسی که در مناره ایاز و داخل قاب‌های گوشه سازی گنبد مقبره ارسلان جاذب دیده می‌شود عیناً در نمای انتهایی (مشابه ارسلان جاذب) و ایوان انتهایی (مشابه مناره ایاز) در حیاط دوم رباط شرف به‌کار رفته است. در زمینه گچبری، تجربیات به‌کار رفته در ایوان ورودی رباط ماهی با طرحی مشابه، ولی ریتم قرارگیری متفاوت در ایوان ورودی به حیاط دوم رباط شرف وجود دارد. اما باید گفت که نمای ایوان ورودی به حیاط دوم رباط شرف هم دارای گچبری و هم چیدمان متفاوت آجر است، درحالی‌که شواهد باقی‌مانده از رباط ماهی در نمای سردر ورودی چیدمان جفتی آجر را نشان می‌دهد. کتیبه آجری به‌کار رفته در مناره ایاز و مقبره ارسلان جاذب در سردر ورودی رباط ماهی و ایوان انتهایی حیاط دوم رباط شرف به‌صورت مشابه دیده می‌شود. در این مقایسه مقبره ارسلان جاذب تفاوت‌های بیشتری را به لحاظ نوع تزئین نشان می‌دهد، به‌گونه‌ای که مشاهده شد، تنها اثر دارای کتیبه نقاشی و گره نقاشی شده بر دیوار گچی است که فقط به لحاظ نقش، با سایر آثار مورد بررسی شباهت دارد. مقایسه چهار اثر در محدوده ارتباطی دنیای قدیم از سنگ-بست تا سرخس و در دو دوره منتسب به غزنوی و سلجوقی نحوه بهره‌گیری جمیع تجربیات تزئینی آثار در رباط شرف را با سبک مشابه و رو به تکاملی در ساخت و تزئین در منطقه نشان می‌دهد. نکته جالب دیگر شباهت و تفاوت در تزئینات رباط شرف و رباط ماهی است که اختلاف‌هایی

مانند ظرافت تزئینات گنبد تاج الملک نسبت به گنبد نظام الملک اصفهان را به ذهن متبادر می‌نماید که نشان از اختلاف زمانی ساخت آن‌ها نسبت به یکدیگر و ظرافت بیشتر رباط شرف نسبت به رباط ماهی است. با این وجود مطالعات و مقایسه‌ها نشان داد که در تطابق تزئینات موجود رباط ماهی و میل ایاز و ارسلان جاذب با رباط شرف؛ حیاط دوم رباط شرف مطابقت بیشتری در جزئیات با سایر آثار مذکور نشان می‌دهد، هرچند حیاط اول با فرض ساخته شدن پس از حیاط دوم نشان از استفاده مجدد از تجربیات ساخت حیاط دوم دارد. در پایان باید متذکر شد که بررسی فعلی انجام شده بر اساس شواهد موجود بوده و به دلیل تخریب بخشی از تزئینات نمی‌توان با اطمینان کامل قضاوت و نتیجه‌گیری نمود.

فهرست منابع

۱. ابن فندق، علی بن زید بیهقی. (۱۳۵۰). *تاریخی بیهقی*. تصحیح علی‌اکبر فیاض. مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی.
۲. آدینه، علی. (۱۳۹۸). «*رباط شرف؛ حفاظت از منزلگاهی هزارساله در جاده ابریشم*»، ششمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، و پنجمین کنفرانس و نمایشگاه انبوه سازان مسکن و ساختمان استان تهران، دانشگاه صنعتی خواجه نصیر.
۳. اکبری، امیر، و علی فرخی. (۱۳۹۰). «اهمیت بناهای تاریخی سنگ بست و تلاقی راه‌های ارتباطی جاده ابریشم در خراسان». *تاریخ*. (شماره ۲۲)، ۳۲-۷.
۴. اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۹۴). *اماکن هنری ایران*. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
۵. بهداد، حمید و جلالی جعفری. (۱۳۹۱). «*پژوهشی در توپوهای گچی ته‌آجری با رویکرد به مسجد جامع یزد*». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. (شماره ۴)، ۷۴-۶۷.
۶. بیات، عزیزالله. (۱۳۳۶). کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تهران: امیرکبیر.
۷. بینش، تقی. (۱۳۵۲). «*رابطه معماری حرم مطهر رضوی با بقعه سنگ بست*». نامه آستان قدس. (شماره ۳۹)، ۶۸-۵۲.
۸. پوپ، آرتور آپم. (۱۳۸۷). *آدین‌های معماری در سیری در هنر ایران*. ج ۳. ترجمه نوشین دخت نفیسی. تهران: علمی و فرهنگی.

۹. پوپ، آرتور آپم، (۱۳۸۷). *معماری در دوره های نخستین بر اساس اسناد معاصر آن در سیری در هنر ایران*. ج ۳. ترجمه نوشین باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۰. پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۷۲). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
۱۱. پیرنیا، محمد کریم، (۱۳۸۷). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*. تهران: سروش دانش.
۱۲. حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۱). «هنر گچبری». *هنرنامه*. (شماره ۱۴)، ۷۲-۸۹.
۱۳. حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۷۵). *جغرافیای حافظ‌ابرو*. ج ۱. تهران: میراث مکتوب.
۱۴. حسینی، سید محسن. (۱۳۷۹). *رباط شرف*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس.
۱۵. حمیدی، بهرام. (۱۳۹۰). «آرایه‌های تزیینی گچبری دوره سلجوقی». *کتاب ماه هنر*. (شماره ۱۵۱)، ۸۸-۹۳.
۱۶. دادور، ابوالقاسم، و نصرت الملوک مصباح اردکانی. (۱۳۸۵). «بررسی نقوش و شیوه تزیین توپی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی و ایلخانی». *هنرهای زیبا*. (شماره ۲۶)، ۸۵-۹۲.
۱۷. دانش‌دوست، یعقوب. (۱۳۶۰). «رباط شرف». *اثر*. (شماره ۵)، ۱-۳۹.
۱۸. سمرقندی، دولت‌شاه. (۱۳۶۶). *تذکره الشعرا*. به‌کوشش محمد رضانی. تهران: بی‌نا.
۱۹. راوندی، محمد. (۱۳۶۴). *راحه الصدور*. به‌کوشش محمد اقبال. تهران: بی‌نا.
۲۰. ، (۱۳۸۸)، *مطالعات مستند سازی رباط شرف، شرکت مشاور بهین آرایه باستان، منتشر نشده، موجود در آرشیو پایگاه ملی رباط شرف*
۲۱. صالحی‌کاخکی، احمد، و نجمه موسی‌تبار. (۱۳۹۱). «پژوهشی برشناخت مجموعه ارسلان جاذب در دوره غزنوی در سنگ بست». *پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. (شماره ۴)، ۱۰۳-۱۲۰.
۲۲. صالحی‌کاخکی، احمد، و بهاره تقوی‌نژاد. (۱۳۹۶). «پژوهشی بر تزیینات معماری دوره غزنوی». *پژوهش‌های تاریخی معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان*. (شماره ۴)، ۹۱-۱۱۸.
۲۳. غروی، مهدی. (۱۳۵۶). «نگرشی ژرف در چگونگی استمرار فرهنگی ایران زمین با بررسی شاهنامه فردوسی و نقش
- و نگارهای آن در هزار سال گذشته». *سیمرغ سفید*. (شماره ۱۷۹)، ۷-۱۰.
۲۴. کاتلی، مارگریتا، و لویی هامبلی. (۱۳۷۶). *هنر سلجوقی خوارزمی*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولی.
۲۵. کیانی، یوسف. (۱۳۸۶). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.
۲۶. کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). *تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۲۷. گدار، آندره و همکاران. (۱۳۸۷). *آثار ایران*. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۸. گردیزی، عبدالحی بن ضحاک. (۱۳۴۷). *زین الاخبار*. تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۹. لباف‌خانیک، رجبعلی. (۱۳۷۸). *سیمای فرهنگی خراسان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۳۰. لباف‌خانیک، رجبعلی، (۱۳۸۵)، *تأملی در نام رباط شرف*، سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، جلد دوم، ۸۶-۹۸.
۳۱. مولوی، عبدالحمید. (۱۳۸۳). *آثار باستانی خراسان، شامل آثار و ابنیه تاریخی جام و نیشابور و سبزوار*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۲. مقدسی، محمد. (۱۳۸۵). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ج ۲. انتشارات کومش
۳۳. مقری، علی‌اصغر. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی خراسان*. مشهد: اداره کل فرهنگ خراسان.
۳۴. نقیسی، سعید. (۱۳۱۹). *تاریخ مسعودی معروف به تاریخ بیهقی*، (مقابله، تصحیح و حواشی و تعلیقات)، تهران، انتشارات کتابخانه سنایی
۳۵. ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۶. هادی‌زاده‌کاخکی، سعید. (۱۳۸۹). *کاروان‌سرا در ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳۷. هیل، درک، و اولک گرابر. (۱۳۷۵). *معماری و تزیینات اسلامی*. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: علمی و فرهنگی.
38. Sourdel, Dominique & Janine sourdel. (1979). "A propos des monument de sangbast". IRAN Journal , vol:7, 102-114

